

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД

ОДЕСИКА

Тридцять дев'ятий випуск

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса,
Почесного громадянина Одеської області,
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 39

**Одеса
2026**

УДК 930.152.066

П 32

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І. В., доктор історичних наук (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: +38 050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
П 32 НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. Випуск 39. – Одеса: Бондаренко М. О.,
2026. – 250с., іл.
ISBN 978-617-8814-00-7

УДК 930.152.066

На 1-й ст. обкладинки – Картини С. Делане у Музеї сучасного мистецтва. Париж (фото В Савченко).

На 2-й ст. обкладинки – план катакомб до статті Пронін К., Пронін В. Усатовські катакомби – «Гідромет» та ЗК-40.

ISBN 978-617-8814-00-7

© Савченко В.А. 2026

Зміст випуску 39

Вступне слово С. Р. Гриневецького	5
<u>Україна у боротьбі</u>	
Филипенко А. «Гібридний» етап російсько-української війни на Чорному морі: від анексії Криму до широкомасштабного вторгнення (2014-2022 рр.).....	8
<u>«Україна дипломатична»</u>	
Левчук В. Одеська область в міжнародних культурних зв'язках України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століть.	28
<u>«Степи Лукомор'я»</u>	
Сапожников І., Аргатюк С. Кам'яний намогильний хрест запорожця неподалік Одеси: локалізація та інтерпретації	51
Гришков А. Історик Леонід Анастасійович Смоленський: слідами легенди.....	63
Гук Н., Хозяїнова К. Церковне життя у Маяках в 1920-х рр.	69
Пронін К., Пронін В. Усатовські катакомби – «Гідромет» та ЗК-40.....	81
<u>«Одеські старожитності»</u>	
Карпеченков А. Дослідження трьох-п'яти поверхових кутових будівель «старої» (XIX – поч. ХХ ст.) Архітектури історичного центру Одеси, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO: основні підходи та попередні результати	101
Маруцак Я. Одеський проект в контексті модерних європейських принципів управління.....	112
Джумиґа Є. Вплив Першої світової війни на умови праці та рівень доходів населення Одеси (липень 1914 - лютий 1917).....	122
Гончарук Т. Рекламна замітка про українські наливки на шпальтах газети «Одесский вестник» 1839 року.	140
<u>«Край в епоху диктатур»</u>	
Бажан О., Золотарьов В. Перший начальник Одеського губернського відділу ДПУ (Семен Семенович Дукельський)	144
<u>«Обличчя земляків»</u>	
Деменок Є. Одеське коріння Соні Делоне. Доля батька.	175
Цибульська В., Савкова Л. Пам'яті професора М. Г. Соколяньського (1939–2025).....	193
<u>«Одеса нашого покоління»</u>	
Михайлуца М. Водний і міленіум: квантитативні характеристики університетського життя	200
Савченко В. Шлях (есе зі схованок пам'яті історика).....	212

Шлях (есе зі схованок пам'яті історика)

Прикро, що ніхто не пише спогадів про Одесу 1960-х – 1980-х, хіба що, за життя, встигли розповісти про свій шлях в історичній науці, мої покійні друзі та колеги, члени редколегії альманаху «Південний захід. Одесика» [1], професори-історики: Дмитро Урсу та Андрій Добролюбський), цікаву екскурсію до Одеси кінця 40-х – 50-х рр. запропонував колишній капітан далекого плавання Олександр Крайній [2] ...спробу створити фактологічну базу історії одеської повсякденності 50-х – 70-х зробила Тамара Коленко [3]. Але «великий материк» під умовними назвами: «Одеса часів радянського застою... часів перебудови», ще чекає своїх відкривачів, я зроблю спробу описати свій шлях в історичну науку та шлях в це буремне та карколомне майбутнє, зустрічі з людьми, що формували та формують обличчя нашого міста. Моя розповідь-есе буде рясніти додатками, та посиланнями, таку форму я обрав для свого есе, вирішив трохи змінити правила мемуарів. Велика кількість посилань, додатків, буде своєрідною «історичною» книгою у моєму есе.

Глава 1. 70-ті... революція звуку та джинс

До восьми років я був ще клоном своїх батьків..., у компаніях, які збиралися, за великим круглим столом, в нашій затишній, однокімнатній квартирі, я полюбляв слухати «дорослі» розповіді; моряків, поетів, журналістів, партійних функціонерів середньої ланки... квартира знаходилася під самим дахом обкомівської «хрущовки» в провулку Івана Луценка (кол. пров. віце-адмірала Жукова) [4]. Через тридцять років я дізнався, що в цьому провулку, на початку 1919 року, відбувалися дивовижні події, в будинку навпроти «ховався Котовський», як він згодом напише: «ховався від поліції в будинку розпусти» (яке!) [5], як нагадування про це, навскіс височів кінотеатр ім. Котовського (на початку 1919 року в цьому будинку був «Інтимний театр», в якому сяяли зіркові Віра Холодна, Вертінський, Кораллі...), трохи віддалік, за метрів тридцять, винарка, саме в ній, в давні часи, був кабачок «Відкриття Дарданелл» (в якому «гуляв» фільмований «Мишель» артист В.Висоцький) [6], а ще далі

славетний «Гамбринус» (перший в радянській Одесі «шикарний» пивний зал відкрито у 60-х)[7]... ці місяця я, згодом, опишу у своїх історичних книгах... Завдяки моему народженню та батьківському «партійству» у 1961 році моя сім'я отримала першу квартиру. Безкоштовно... у центрі Одеси! Тривала епоха першого розселення комуналок в Одесі, будівництва нових районів: «Черемушки», Південно-Західний масив. Тисячі одеситів «отримали» перші власні однокімнатні, а інколи, й двокімнатні апартаменти «хрущовок».

Одеський «п'ятачок», де був збудований наш дім, був районом театралів («Оперета» та «Російський театр») та «алкотуристів» (бадега «Дари Сонця», «Гамбринус», просто «вино» на місті колишніх «Дарданелл», колишня «Чорна кішка»... [8]). Центр Одеси кінця 60-х став всесвітом восьмирічного хлопчини, його пізнавані кордони тоді обмежувалися пляжами «Ланжерон-Отрада» та далекими «Привозом» – «Новим Ринком», куди тільки з батьками «за ручку». Був й «ближній світ» (де можна було бігати, не зважаючи на батьківські заборони) – площа (Грецька), початок Проспекту з «рибками» до омріяних кінотеатрів, що все в 200 метрах від дому: «Одеса» (6 залів), «Хроніка» (2 зала), «Маяковського» (1 зал), «Горького» (2 зала), дитячого кінотеатру «Зміна» (2 зали) [9]... Дерibasівська, яку стиляги того часу охрестили «Бродвеем», слугувала «історичним» місцем променаду одеситів (гуляти вважали більше непарною стороною вулиці). Дитині Дерibasівська пропанувала свої принади: «Золотий ключик» та «Ласулька» («центральні» магазини солодошців), «Куяльник» (магазин з газованою водою з різноманітним сиропами), відкрите кафе-морозиво... «Міський сад» (солодка вата, «циганські» цукрові півні, старовинний силомір, старий, що вирізав із чорного паперу чудернацькі силуети замовників), «соборка» – місце скупчення хлоп'ят «з мамочками» на лавочках, футбольних фанатів, тут перші пізнання світу... на, питання, яким чином з'явилися у дитячому лексиконі «незручні» слова... відповідав – «чув у Воронцова».

Діти 60-х називали свій провулок виключно по старому, з любов'ю, «Колодязний»... Від цієї назви, особливо влітку, ставало прохолодно та затишно... а ще малюків хвилювали запахи жарених «синеньких», смаженої скумбрії, смажених купат на спуску на пляж «Ланжерон»... В той же час, запахи Смердючих нетрів темних

підворіть «старого» провулка, де напроти нашого нового будинку ледве стояли, інколи на «милицях», двоповерхові будиночки з дворовими вигрібними «парашами», де шмигали щури... тошнотні запахи газових конфорок та цвілі на комунальних кухнях... Підворітні сусідні «архаїчних» будинків, для «ребятні», були небезпечні – «місцеві пацанчики можуть дати по мозках»... світ упирався у проспект та Червоний провулок, де вешталися «хулігани».

У 1970 році в Одесі проживало трохи більше 890 тисяч одеситів, на перший погляд це був звичайний «обласний центр», але значна частина одеситів вважала, що Одеса – «пуп земної кулі» («столиця гумору», «столиця мистецтв», «столиця торгівлі та контрабанди», «столиця флоту», «столиця відпочинку» й взагалі некоронована столиця)... В далекому 1825 році імперську поліцію зацікавив один вислів з перлюстрованих листів «підозрілого» поета Юзефа Єжовського (приїхав до Одеси «з Литви», разом з Адамом Міцкевичем), в якому він пише, про наше місто, як про загадкову «Причорноморську королеву». Пильні поліцейські побачили в цьому натяки на створення державного утворення з центром в Одесі. Можливо саме тоді до владних структур потрапив «проект» декабриста Муравйова, за яким імперія поділялася на декілька держав, а Одеса мала стати центром «Чорноморської держави» [10]. В Одесі часів Ланжерона був лоск – перша газета в південних губерніях, перший театр, перший ліцей, перші салони, Порто-Франко!

Мене обіймала загадкова «Одеса», яку треба було ще колись цілком всю побачити і зрозуміти. Одеса як символ, міф, місто в якому дуже давно жили далекі та таємничі прабатьки, що якимось дивним чином впливали на підсвідомість малюка... Я знав, що мої маловідомі прадіди ходили цими вулицями, ще за «царя-гороха». Штучне місто Одеса стала моїм «містом на Горі» – «Небесним Єрусалимом», містом народження сенсів. Згодом, мій друг, відомий український філософ та культуролог Тарас Возняк [11] напише, що місто виникає, що б гармонізувати неупорядкований світ, що воно створює унікальне естетичне середовище, формуючи простір життя, його норми. «Неповторний культурний силует» міста символічно репрезентує можливість людського морального зростання. Місто, в творах Т. Возняка, розглядається, як «арена демонстрації особистості», наочний світ сенсових уявлень. Навколишній простір Одеси –

степовий Хаос, за допомогою, земної геометрії-архітектури, символів, міфології, перетворився на упорядкований Космос... при закладанні міста шукали ідеальне за формою та якістю місце під «ідеальне суспільство»... «Фігурою, всі чверті якої є симетричними, є і квадрат. У містобудівній практиці він появляється як прямокутник...» [11]. Будівничий Одеси фландрійський інженер де Волан з'єднав на своєму плані два прямокутника, які стануть головними частинами Одеси: «військовий форштадт» (за «Новою фортецею», уздовж узбережжя) та «грецький форштадт» (район «Нового ринку»), що об'єднувалися між собою, формують гострий кут, в районі, який я назвав «омфалосом-пупом» Одеси – на найвищій ділянці плато, на площі «пентагон», де височіє Собор та пам'ятник Воронцову. Між форштадтами була закладена вул. Осева (майбутня Преображенська), вулиця, що йшла через все місто, від моря та Сходу де зароджувався світанок, та плескалося море, до Заходу «Царства Аїда» (I-го християнського цвинтаря).

Одеса постійно боролася за своє місце в історії... вона змогла перетворитися на місто мільйонник (таких тоді в світі було не багато). Мільйонний малюк Одеси з'явився на світ у грудні 1974 року (тоді, у пологовому будинку №4 на Пересипу народився Коля Фультга, бажаний хлопчик був як потрібно, «робочого походження»). Партійні князьки Одеси тих часів вважали її своїм «королівством» і прикрашали її різними данайськими дарами. У 1965 році, стараннями місцевих керівників Одеса стала містом-героєм (за оборону 1941 року) [12], в цьому ж році Одесу номінували на головне «місто революції 1905 року», частково завдяки розпіреному фільму С. Езенштейна. Під час відкриття пам'ятника матросам «Потьомкінцям» (до 60-річчя повстання) на площу (що зараз зветься «Європейською»), де встановили пам'ятник, зігнали з дюжину старих «потьомкінців» (або їх тоді призначили «потьомкінцями», тому що реальні, якщо вижили в 37-му, мали мати мінімум 81 рік, таких в СРСР були одиниці)... Про цей пам'ятник одесити жартували: казали на нього «незграбний, як утюг» або «матроси знайшли копійчину». Але, згодом він прижився, а вже після 1990 року одесити вже знали, що ці матроси «справжні чуваки», бо виступали проти «ненависної імперії та царя» і були тільки «записними більшовиками» (в цілях пропаганди їх заднім числом записали до більшовиків, хоча серед матросів панували

«стихійні» погляди, що більше схилилися до анархізму, соціал-революціонерів, українських соціалістів).

Святковий мітинг «потьомкінців» відкривав партійний «князь» Михайло Синиця [13]. Не зважаючи на важкість банкету, з нагоди свята, він бадьоро рапортував про «Одесу – колыску революцій»... Хоча, раніше, він хотів на цьому «кошерному» місці поставити величезний пам'ятник Леніну («хороше місце – ідеологічне, тим більше вже сам Маркс там стояв»), однак підлабузники, його тоді переконали в іншому і запропонували більш «престижне» місце – на місці пам'ятника «царському сатрапу» Дюку де Рішельє, на якого молилися одесити. Тоді відмовили «тверезі» і, згодом, «під Леніна» стали облаштовувати місце «біля обкому партії» на Куликовому полі [14].

Весна 1970 року пройшла в СРСР, під знаком ювілейної істерії, виповнювалося 100 років від дня народження вождя світового пролетаріату. Всюди мерехтіли його величезні наочні зображення Леніна... маленький та комічний пам'ятник вождю знаходився в «парке ілліча», який розбили більшовики на місті знищеного християнського кладовища. «Парк ілліча» у одеситів того часу мав дурну славу, вечорами там юрбилися хулігані, продавці наркотичних речовин... В дні ювілею, в Одесі стали актуальними анекдоти «про Вовочку», жарти про «духи «запах Ілліча», «двоспальне ліжко «Ленін з нами»... Замість глорифікації, у молодому поколінні виник скепсис щодо вивчення 55-ти томів ПСС «давніх дуроців» (на істфаци, ми на кожному курсі конспектували «перли»: Ленін про «первісне суспільство», «Ленін та середньовіччя»), це визивало відторгнення. У 70-ті за політичні жарти вже не саджали і їх часто-густо, в курилках або під час застілля, розповідали навіть секретарі парткомів... А ось, що писали тоді у звітах КГБ «висвітлюючи» настрої одеських студентів: «Ще кілька років тому незбагненим видався б анекдот про ЛЕНІНА. А тепер «Леніяна» надзвичайно велика, і в студентській компанії ці анекдоти надзвичайно поширені... осміянно в них зазнають не лише ЛЕНІН, ДЗЕРЖИНСЬКИЙ, КРУПСЬКА» [15].

Святкова весна 70-го згладила загальні страхи одеситів літа 1969 року – «китайські». Тоді пошепки теревенили про військове зіткнення на радянсько-китайському кордоні (острів Даманський)... в Одесі повсюдні чутки «про майбутню війну з Китаєм», про те, що «Мао може скинути на всі великі міста СРСР атомні бомби»...

нічого подібного не було тоді про «загрозу США», бо американців вважали «розважливими» та «культурними». Але вже влітку 1970 року в Одесу прийшла «холера» [16]. З 4 серпня в місті запрацював протиепідемічний штаб, в його розпорядження прибули солдати внутрішніх військ, які оточили комплекс інфекційної лікарні, розгорнули госпіталі та ізолятор для контактних «підозрюваних». Холерний вібріон виявили в морській воді пляжу «Лузанівка»... 6 серпня Одеса на офіційному рівні мешканці міста узнали про небезпеку «гострих шлунково-кишкових захворювань, іноді зі смертельним наслідком», а до цього, по Одесі ходили чутки... Що «плювок хворого на вулиці може спричинити захворювання у перехожих», «що від холери вже померли тисячі... тільки в Одесі!». Клікуші несли чутки про те, що: «трупні хорих на холеру санітари гачами тягнуть в штабелі, обливають бензином і спалюють». Навіть після офіційного визнання «холери» інформація про епідемію була оголошена «державною таємницею». У найспекотніший місяць були закриті всі пляжі. Введений карантин виявився мало ефективним: суцільної лінії оточення «зони» не існувало. Люди в паніці тинялися по місту, атакуючі залізничний вокзал, морський порт, аеродром. Для виїзду з міста необхідно було пройти «обсервацію» (карантин у санаторіях, піонертаборах, школах) протягом інкубаційного періоду. Центральна влада критикувала одеського мера В. Шурка [17] за безвідповідальність та млявість під час «боротьби проти епідемії»...

Засобом боротьби проти холери був звичайний «тетрациклін», мило та хлорка, яку в значній кількості видавали в ЖЕКах. Руки мили багато разів на день, по вулицях постійно курсували поливальні машини, що «змащували» вулиці хлорованим розчином. Тисячі медпрацівників та «активістів» було залучено до «подвірного» обходу, для виявлення хворих на холеру. Щодня у двері дзвонили та питали: «хто живе у квартирі», «чи немає хворих...» [18]. Майже всі одесити були вимушені здавати мазки (бакпосів), що «штопором викалупивали з заднього проходу». В одеському холерному госпіталі лікувалося 113 хворих, з яких 20 чол. померло. Тоді остаточно було розігнано останню «станцію» одеських бендюжників у Книжковому провулку біля Привозу, куди я часто бігав дивитися на «справжніх коней». Під час епідемії було скасовано всі видовищні заходи, заборонені будь-які масові скупчення людей, виходити з дому та

спілкуватись у дворі з дітям «не рекомендувалося». У мене, підлітка восьми років, з'явилося багато вільного часу, а вдома була велика бібліотека, напевно тоді я захворів на історію. Під час «холери» я прочитав історичні книги Яна та Сенкевича, але найбільше на мене справив враження «Овод»... Діти тоді читали книжки і згодом навіть місцеві хулігани зачитували до дір «Одіссею капітана Блада». В цей час я почав сприймати себе як особистість... відчув в собі щось нове, якесь «друге Я», що до цього цнотливо ховалося в скупченнях дитячого «ми».

СРСР було тоді патріархальною ареною «герантофільського застою». В той же час місто завжди була молодим, бо росло з молодих емігрантів та мігрантів з усіх куточків України та світу. В ці роки Одеса ставала містом студентським... десятки інститутів, університет, морехідки... «Бєбібум» 50-60-х років привів до омолодження одеських дворів. Величезний двір, після школи, кишів малечою та підлітками... ігри в «наших та фашистів», «мушкетерів», «піратів». Бійки до крові, часто двір на двір (у яких брали участь діти від 9 до 16 років) та вечірні «відверті» бесіди з душком кримінальної романтики та гітарних передзвонів.

А тут ще «звукова революція»! В Одесі, ще в 1970 році, у дворі на Старопортофранківській, куди ми перебралися в цей рік, щосили гули магнітофони... з нас, малоліток, такий-собі «Сергій», п'ятнадцятирічний бізнесмен-початківець, «виманював» по 15-20 «кишенькових» копійок, замість морозива, пропонуючи нам послухати «справжню музику з Заходу»... «Бітлз», «Ролінгс», в перемішку з одеською блатною піснею, Северним... З магнітофона хрипів саме той Висоцький, якого мама «показувала», під час прогулянки біля Воронцовського палацу... Тоді в Одесі знімали фільм і незвичайний фронт, пройшов повз камеру, Висоцький! ...жінки закохувалися, чоловіки наслідували. Тоді вперше я почув загадкове слово «інтервенція» [19]! Я ще не знав, що 70-ті пройдуть з хрипінням Висоцького – піснями, які мільйони знали на пам'ять.

Ще у 1961 році на черговому з'їзді КПРС депутати ухвалили «Моральний кодекс будівельника комунізму». У ньому проголошувалась непримиренність до дармоїдства, вказувалося, що в новому соціалістичному світі немає місця людям, які «схиляються перед Заходом»... В той же час, підлітки потайки пригорталися до

короткохвильових радіоприймачів, ловлячи «Радіо Свобода», «Німецьку хвилю», «Вільну Європу», у пошуках розваг і відповідей на питання, які боялися дати близькі... «Звукова революція», яку влада так і не навчилася контролювати, змінить мій «жовтневий» світогляд, хробак сумніву прогриз лєнінські догми! «Звук» зняв залізну завісу непорушних радянських кордонів! Ця революція в СРСР стала молодіжною та таємною, але від того не менш значущою. Вона стала певним відгомонам революції свідомості на Заході («Вудсток», хіпі, барикади Парижа, нові релігії). Завершальним акордом цієї молодіжної революції стала мода на молодість, спорт, сексуальну свободу, рок, джинс...

В одному з оглядів настроїв молоді 1970 року, зроблених у радянському КГБ, наголошувалося, що в Одесі у колах студентів, «що дуже сприйнятливі до західної пропаганди... Офіційна позиція / припинення «глушки» /зробили прослуховування Заходу легальною справою, і в розмовах студентів абсолютно спокійно з'являються фрази: «А ось «Голос» передавав, що...»... Найбільш популярні з радіостанцій – «Голос Америки» та «Німецька хвиля»... Бажання фрондувати призводить до того, що західні радіостанції слухаються у громадських місцях... група студентів університету в кафе-морозиво «Вітерець» бравірувала тим, що їх приймач налаштований на хвилю «Голос Америки»... Деякі «ганення» з боку офіційних кіл тільки ще більше посилюють тенденції... «імпортні диски, незаконно продаються на «музичній біржі» за 100 метрів від Дерибасівській («Соборка» -авт.)» [15].

«Червона» московська влада, що вже близько 50 років господарювала в Одесі прагнула зробити її провінційною, позбавивши індивідуального обличчя та бунтарського духу. Але жодній владі це було не під силу. Одеситами тоді ставали швидко... Половина населення Одеси того часу – люди, які приїхали після квітня 1944 р. Ще одна третина, це юнаки, що приїхали до міста у 20-ті – 30-ті роки, збігаючи з українських сіл від голодоморів та колгоспної нужденності... В Одесі після II-ї світової практично зникли цілі національні пласти: німецький (виселення та втеча 1914, 1937, 1941, 1944 рр.), молдавсько-румунський (втеча з румунськими військами з Одеси у 44-му), грецький (наслідки «грецької операції» НКВД, коли в 1937-38 рр. висіяли або знищували грецьке населення Півдня України), польський

(наслідки «польської операції» НКВД). Страшна трагедія єврейської Одеси 1941-1944 рр., коли голокост зібрав кроваву жертву – бл. 100 тис. євреїв Одеси (до 1941 р. євреї в Одесі склали 1/3 всього населення міста), а ще гоніння початку 50-х рр. привело до повного знищення в Одесі культури ідиш. У 70-х почалася легальна еміграція євреїв з СРСР, виїхати до Ізраїлю стало мрією для багатьох єврейських родин, що вже «сиділи на валізах». В той же час офіційний антисемітизм в «совке» посилювався... Сіоністів порівнювали до фашистів та «бандерівців»... У жовтні 73-го почалася ліквідація II-го єврейського цвинтаря на Люстдорфській дорозі. Надгробки знесли, людські останки залишилися лежати в затромбованій землі.

Соціальне розшарування тоді виявлялося в наявності/відсутності найпростіших, на сьогодні, речей: телевізор, холодильник, пылесос... хто цей набір мав, вже вважався «буржуєм». Все імпортне: авторучки, «жуйки», кульки, окуляри – показник статусу. Наприкінці 60-х одеська молодь одягла джинси... і це була теж «прихована революція» проти казенного батьківського світу... на початку 70-х влада сприймала джинси, як «антирадянську моду», з ними боролися (забороняли носити, різали на вулицях). Приватних машин дуже мало, як і ресторанів (у центрі тільки: «Україна (Волна)», «Театральний», «Братислава» та шикарні ресторани в готелях: «Лондонська» та «Красная»). Телевізори стали «проникати» до одеських квартир тільки з середини 60-х. Сусіди, що були багатші, в яких був вже телевізор, для своїх друзів по під'їзду, влаштували безкоштовні сеанси цього справжнього дива, з чаєм та цукерками, зазвичай дивилися або фільм, або програму «Час»... КГБ сповіщала «на гору» про те, що: «єдина передача, яка користується популярністю у студентства – КВК («Клуб веселих і кмітливих»)» [15]. Ще б пак, збірні міста «Одеські трубочисти» стала чемпіоном першості СРСР з КВК 1966-67 років, команда одеського наргоспу «Ділові люди» – чемпіоном 1971 року! Вся Одеса пишалася тим, що повертала собі звання «столиці гумору». Коли влада закрила КВК «гумористам» прийшла ідея «одеського свята гумору 1 квітня» – щорічного фестивалю сміху (у 1973-76 рр. в Одесі проходили «Гуморини» з карнавальною ходою, парадом старих автомобілів, концертами, показом комедій). Але, у 1976 р., злякавшись масштабів свята, або побачив у КВК прихований контекст «молодіжної революції», «керівництво» забороняє «Гуморину».

Інший молодіжний протест – розвій в Одесі «блатної романтики». «Уркаганська» Одеса — пласт напівкримінальної-вуличної культури, що отримала нове дихання після амністій 1953-61 років, коли до міста поверталися тисячі колишніх ув’язнених та засланих... До п’ятдесятиріччя Жовтневої революції влада приготувала подарунок – велику амністію. Наприкінці 1967 року до Одеси почали прибувати амністовані. Для молоді, яка виросла на одеських «хуторах», розповіді «про зону» стали своєрідною «школою справжнього чоловічого життя». Ще у 50-ті підлітки розділили негласно місто на «свої» і «чужі» райони, які вони називали «хуторами» («хутора» конкурували між собою): «Слободка», «Пересип», «Поскот» (селище Котовського), «Масив», «Молдаванка» були окремими «автономіями», де було небезпечно ввечері блукати «зальотним». Танцювальний майданчик у парку Шевченка (на сленгу «Майдан»), танцплощадки та клуби в «пролетарських» районах, були аренами завзятих «розборок»... як і темні алеї парків. Бійки, образи, хуліганства, п’яні бешкети, згвалтування супроводжували молодецькі гуляння. Хуліганство стало головним боєм місцевої влади [20]. До цього ще й «революція свідомості» принесла «моду на наркоту», популярність «плану» (маріхуани), про яку в Одесі в 50-х рр. ніхто не чув. Головними «точками» продажу став та так званий «золотий трикутник» (простір між вокзалом, парком ілліча, Цумом, Привозом) [21]. Борючись проти «антисупільних проявів», влада маневрувала, зверталася до громадськості, «соціалістичної моралі», створювала «чорні» дошки – «Вікна позору»: «Вони ганьблять Одесу» (на розі Дерибасівської та Карла Маркса), з який посміхалися вже «наказані» брутальні чоловіки і сумні дівчата. Але «ефектів» з цього було обмаль... На початку 60-х влада в Одесі намагалася боротися з хуліганамі з допомогою добровольчих комсомольських загонів «Легкої кавалерії». «Кавалерісти» вели «війну» переважно зі стилягами, розрізали їм джинси, вдиралися в особисте життя... В одному з таких загонів активістів Одеського університету боровся з «усім поганим» молодий студент Льоня Плющ [22], який згодом мав стати дисидентом-правозахисником, жертвою спеціальних психлікарень для політичних. Стараннями світової громадськості він був вирваний із катівень КГБ та з СРСР і опинився у Франції. У 1995 році я з ним познайомлюся, вже на вулицях Парижу, що дасть початок ще одній історії...

У 1999 році, працюючи над статтями «Бандитська Одеса», я опинився у величезному архіві Апеляційного суду на «Черемушках», багатопверховий будинок і на останньому поверсі архів... навіть не архів, а загорошений склад. Коли я тільки туди потрапив відчув огиду і неймовірний тягар – тисячі загорошених пилом папок – справ валялися купою в приміщенні, в яке не лазили років п'ять-сім. Всюди пил і павутиння. Але я був винагороджений, моє археологічне архівознавство отримало величезний подарунок. Я торкнувся справ 50-70-х років, які ще ніким не були описані і історія цих років ще тоді не народилася. Я почував себе не тільки першовідкривачем, а й деміургом... Архіви, в яких не працював ще жоден історик та краєзнавець! Ще б пак у моїх руках було кілька томів «таємної» справи «повстанням на Молдаванці» (до цього я чув про ці події, але був впевнений, що справи глибоко заховані в недрах архівів КГБ). Тоді учасники повстання на Молдаванці, серед пересічних одеситів, отримали прізвисько «декабристи». «Декабристи на Сенатській площі потрапили в історію, а з Олексіївської (Олексіївська площа на Молдаванці, в 100 м від неї проходили всі події і саме в клубі на цій площі проходив суд над «декабристами» – авт.) – влипли» [23].

«Повстання на Молдаванці» або «грудневі 1960 р. події в Одесі» вразили керівництво радянської України. «За недогляд у роботі» було зміщено більшість одеських партійних керівників. Повстання незабаром обросло безліччю найнеймовірніших легенд, знайшлися тисячі безпосередніх учасників, котрі й на Молдаванці того дня не були. Блатні, чи ті хто «косив» під блатних, приписували собі героїчні вчинки боротьби з «ментами». У подальшому я опитав десятки мешканців вулиці Степової та околиць, які могли пам'ятати ті події. Однак, в їхніх спогадах міфи пережеговувалися із реальними подіями. Очевидці, «драматизуючи» події, стверджували, що з обох боків було щонайменше десятків убитих... що з вікон одесити обливали міліціонерів окропом, у хід пішли камені та цеглини. У відповідь міліція почала стріляти в натовп із пістолетів, але це, було вже домислом... [24].

Перший суд над 13 декабристами пройшов під головуванням судді Самородової. Ця гучна подія породила цілу серію нових одеських билин. Розповідали, що засуджених набралось до тисячі осіб, що на суді обвинувачуваням не давали захист і останнього слова. Казали,

що судила «декабристів» суддя, яку блатні прозвали «Катя-Гроб». На суді один із бандитів, вигукнув: «Катько, ти покійниця разом зі своєю донькою!»... розповідали, що через якийсь час труп судді був виявлений на Єврейському цвинтарі, поряд з нею труп її шістнадцятирічної доньки, яка була перед смертю згвалтована, у доньки були відрізані груди та виколоти очі. Моторошна блатна романтика в стилі трилерів... вигадка. Система замовчування огорнула справи, пов'язані з подіями на Молдаванці, оповідач потребував кривавих сцен, мабуть, вигадуючи на ходу жахливі подробиці.

* * *

Ось одне з батьківських передбачень весни 1970 року, це був вже аналіз системи... – одного разу «батьа» з мамою повернулися з театру з прем'єри «Принцеси Турандот» (наша сім'я жила поряд з театром оперети). «Краще журавель у небі, ніж синиця в руках... Синиця!? невже вони пішли проти самого Синиці!» (батько, ще в 1977 році, щось туманне видав про майбутнє України, що буде війна незалежної України з Росією).

Зараз про Михайла Софроновича Синицю згадують тільки старі одесити, з посмішкою: «– А... він побудував Тещин міст... що б ходити з бульвара де він жив, до тещі на млинці, на Гоголя!». М. Синиця був всесильним господарем Одещини (1-м Секретарем Обкома, 1961-70 рр.). Після «повстання на Молдаванці», для зміцнення свого управління, «московський Центр» направляв до Одеси свої «кадри», з метою наведення «порядку» в усіх сферах життя, «чистки» від «антисоціалістичних елементів». Вважалося, що після «п'яного буйства амністованих карних злочинців», треба «дати по руках» криміналітету в Одесі, вигнати з органів управління та правопорядку корумповані елементи (для Одеси пропанували «варяга» – досвідченого номенклатурщика з інших регіонів країни, що не буде пов'язаний з «одеським колоритом» та з одеськими «тіньовими» ділками). З таким завданням ЦК КПРС направила Синицю до Одеси, але він так і не спромігся виконати «вказівки». Він був типовий керівник, для свого часу (подібний до одного зі своїх попередників на посаді керівників Одещини брутального І-го секретаря обкому О. Кириченка). З собою до Одеси він привіз свій «почет», серед якого виділявся «ставленик» на посаду обласного управління внутрішніх справ

Венічка Гайдамака, він поділяв та палко підтримував всі захоплення Синиці, охороняючи його персону від можливих «провокацій» [25].

Про Синицю казали, що він малограмотний «вижига», любитель випити та закусити, грошей та дівчат, гучних компаній, підлабузників [26]. Під час п'янок Синиця рясно лаявся, матюкався, обличчя наливалася кров'ю... він не сприймав іншої точки зору, крім своєї, був справжнім «волютаристом». До ЦК йшли попередження: «Сьогодні вночі, повертаючись з чергової п'янки, М. Синиця дорогою на дачу (на 16 станцію Вел. Фонтану) на ходу з машини стріляв з револьвера. Така поведінка мала місце не один раз!», про нього казали, що він «перебував в інтимних зв'язках з дружинами» підлеглих. Одна з керівниць тодішнього одеського обкому Лідія Гладка залишила про нього такий спогад «Синиця був дуже самолюбний і дуже честолюбний. Питанням кар'єри надавав великого значення, вважав, що його недооцінюють, затискають. ...Ставку він робив на М. Підгорного (М. Підгорний у 1957-63 рр. – перший секретар ЦК компартії України, у 1963-65 рр.- секретар ЦК КПРС, був одним із організаторів усунення Хрущова у 1964 р. та основним претендентом на владу в СРСР. Але у 1965 р. він був підданий критиці Брежнєвим та задовольнився «церемоніальною посадою» Голови Президії Верховної Ради СРСР). Була така ситуація, коли звільнилося місце у ЦК КПРС зав. оргвідділом. Підгорний, мабуть, протезував Синицю на це місце. І Синиця вже казав: «Ну, ми їм покажемо!...» М. Підгорного прибрали, після чого він зламався... Навколо Синиці та його особистості нагромаджено масу всяких небилиць та капосних розмов. На жаль, деяким із них він давав привід...» [25]. «Тіньова еліта», виявивши основні слабкості вождя, оточила його «увагою і турботами» і не випускали з свого кола – «Одеса перетравила птичку». Кажуть, що вже після звільнення Синиці до партійних органів почали надходити листи прозрівших ветеранів з пропозиціями «виключити з партії», «віддати під суд» Синицю [25].

«Епоха Синиці» пов'язана з частими змінами – каруселлю «мерів» Одеси – голів Виконкому міськради [26]: в 1960-62 рр. це був такий собі Олександр Коваленко, в 1962-64 рр. Павло Цюрюпа [27], далі в 1964-69 рр. Лазар Зяярний [28], в 1969-79 рр. Володимир Шурко... Були у Синиці і впливові вороги... Сам Петро Шелест (1-й секретар ЦК КПУ) був невдоволений «московським креном» та особливими

якостями Синиці. Шелест, «через дзюб Синиці», «особисто» призначив одеським «мером» В. Шурка. Конфліктував Синиця і з командуючим Одеським округом (у 1959-67 рр.) Амазаспом Бабаджаняном. КГБ скаржилося на «одеські настрої»: «...відкрите існування партійної еліти... Одеса є невеликим /у центральній частині/ містом, де будь-який вчинок офіційної особи стає негайно відомим. Тому існування «радянської буржуазії» не може пройти непоміченим... ..студенти, які прийшли купити подарунок на студентське весілля, чують горду заяву продавчині: «Сьогодні весілля у дочки СИНИЦІ, і він скупив квіти у всіх магазинах. Можете не шукати» [15].

Після зняття Синиці, з травня 1970 року, Одеський обком компартії очолював Павло Козир. Одеські гострослови не забули прокоментувати: «на Одесу кинули останній козир». І дійсно, Одеса 60-х була для влади певним «блатним Ельдорадо», де будь які партійні «варяги» застрягали у багнюці місцевого «бізнесу». Але, з приходом Козиря почалося «велике чищення» Одеси від корупції (у 1971-73 роках засуджено до 300 управлінців, господарників та «теньовиків»). На руках у мене (дякуючи судовому архіву) була справа №2-40/73 про розкрадання та корупцію «часів Синиці» – справа голови Виконкому Жовтневої райради Одеси, голови Одеського обласного комітету профспілок Миколи Павлова (володаря двох медалей «За доблесну працю») та його «друзів». Йому інкримінували розкрадання державної власності шляхом службових підробок і «дали» 13 років з конфіскацією (попри допомогу слідству та «щиросердечне каяття»). Саме він виявився «паханом» для групи шахраїв, до якої входили: начальник відділу постачання Одеського виконкому, голова будівельного кооперативу та ін.). З 1967 по 1972 рр. ця група брала хабарі за надання ордерів на безкоштовне житло (500 руб., з кожної квартири, отримував Павлов, ще 1 500 руб. ділилися іншими учасниками групи) [29]. Знайшов ще одну справу – «закритий» суд. На лаві підсудних голова одного з райвиконкомів Одеси Булавко, якого засудили до розстрілу, перший заступник голови міськради В. Баленков (7 років таборів із конфіскацією). На 5-8 років засудили групу керівники управлінь міськради, фінвідділів райвиконкомів, тресту ресторанів, директорів фабрик, кількох завідувачів магазинів. Так у 1972 році на лавах підсудних опинилися: керуючий Трестів ресторанів області, директора ресторанів

«Глечик», «Прибій», «Братислава», «Перлина», завідувач «нового» («Таїровського») кладовища, директори фабрик, завідувачі магазинів та складів. «Принципи капіталізму теж мають певний ґрунт в Одесі. Численні процеси «гешефтмагерів», спритних ділків» [15].

У 60-х, завдяки своєму порту та заповзятливості місцевих ділків, Одеса перетворилася на один із центрів контрабанди, нелегальної торгівлі імпортованими товарами, «цехового» виробництва, фальсифікатів («всі імпортовані товари робляться в Одесі на Малій Арнаутській» як писали Ільф та Петров). Прошарок «радянських громадян», який незаконно збагатилися почав таємну колаборацію з кланом перекупників – «фарці»... біля Торгсину аферисти-ломщики влаштували «кидки» – спеціалізувалися на «зламах» чеків Внешторгбанка, на обміні чеків на звичайні рублі за завищеним курсом. У лавах «ломщиків» того часу починали «кар'єру» багато відомих кримінальних авторитетів, серед яких був і В.П.К. – «Карабас». Головною ареною «фарци» став одеський «Толчок» – промтоварний ринок, який тоді перебував у передмісті Одеси «Бугаївка». Біля стін III-го єврейського цвинтаря... продавці стелили на асфальт старі газети, розкладали на них свій крам – старі речі. Але це було тільки для відводу очей. На «Толчке» можна було купити будь-яку контрабанду, казали, що там можна було «дістати» і атомну бомбу, і орден «Перемога» румунського короля! Ціни були «кусючі»: джинсова куртка та штани коштували 230 руб. – дві зарплати початківця фахівця, нейлонова сорочка – 50 руб. [30]. Не дарма про одеських спекулянтів писали в газетах: «у нашому працюючому радянському вулику зустрічаються часом люди, які своєю поведінкою нагадують прихлібників-трутнів» [31].

«Антисоціальні, паразитичні елементи» вешталися поруч: волоцюги, карткові гравці, кишенькові злодії, цеховики... У «мережу» бізнесу того часу були включені бармени, офіціантки, працівники готелів, гіді, повії (частина «обслуговувала іноземних гостей» або з'їжджалася до Одеси на заробітки у літній сезон), «на обліку» штатних повій знаходилося до 600 жінок, що зробило Одесу лідером за цим показником в УРСР. В Одесі завжди було багато багатих чоловіків «на відпочинку» з усього СРСР, радянських та іноземних моряків. В той час стартанула «компанія» з розгрому кубла розпусти, повії виселялися з Одеси у віддалені сільські райони, за дивною

іронією долі, до села Париж Арцизького району, де вони мали працювати в місцевому колгоспі.

В Одесі, в той час, часто «наказували» відпочивальників... втрата пильності на пляжі чи в ресторані, закінчувалася втратою не тільки гаманця, а іноді і «престижних» джинсів або фірмових «шуз». Пляж та море було головною гордістю одеситів. Про нього окрема «пісня». «Вся Одеса» тоді ходила на пляж, пляжна культура передбачала спортивну фігуру, вільний час та вальяжність. І ще, щось одеське, чого не було ніде: солена шкіра, засмагле обличчя дуже пасували для одеського архетипу «веселого та незламного морячка». Влітку до Одеси з'їжджалося по 300 тис. відпочивальників, більшість з яких своїм «аканьєм» та особливостями поведінки «не вписувалися в ландшафт». Одесити зверхне дивилися на всіх цих «блідно-гнойних москвячей» та визнавали рівними собі тільки якийсь Марсель, Геную, Полермо... Про пляжну культуру Одеси яскраво написав А. Добролюбський [32].

* * *

Коли ми, з родиною, переселилися з Одеси до Києва влітку 71-го, мене оточили «старожитності», яких бракувало Одесі. Батько тягав нас, з мамою, історичними, тоді ще напівзаниданими місцями; Кирилівська церква, Видубицький монастир, маленькі церкви на Подолі та фортеця Печерську, проте історія, ще раніше шукала собі місце в моїй дитячій уяві про світобудову в уривчастих оповіданнях батька про наш родовід... було ясно що він не хотів все розповідати... адже він був не просто радянською людиною, але й членом КПРС, «номенклатурою», помполітом... від своєї бабусі Марії він взяв уяву про свого далекого прадіда на прізвисько «Легень», що був козаком Запорізької Січі, потім оселився на Пересипу, його онук, вже на прізвище Легенченко, переїхав на Великий Фонтан [33].

Батько мій, Анатолій Олексійович, що бачив себе «одеситом у шостому поколінні», був «молодим чоловіком епохи відлиги», людиною з мрією ... і не однією... Є спочатку він мріяв про далекі країни, морську романтику (моряком був і один з його дідів). Він поступив в середню мореходку на Канатній, але, «о, часи!», він, зі своєю «біографією людини, що буда в окупації» (сталінське тавро «був в окупації» та син репресованого» висіло над батьком, вказувалось в усіх

анкетах) міг поступити тільки на факультет, який не передбачав поїздки за кордон. Внаслідок чого він задовольнився становищем «сухопутного моряка» (але в гарній морській формі). Румунська окупація Одеси 1941-44 років для батька була незагоєною раною... хлопчик 13-15 років увібрав увесь біль того часу, як губка... коли ми гуляли по вулицях Одеси він згадував «тут румуни повісили багато людей прямо на гілках дерев проспекту... тут був «стовп позору», до якого румуни прив'язували звинувачених у хабарництві, недбалості чи дрібному злодійстві, тут стояла шибениця, де вже радянські «судді» вішали людей, що «співпрацювали з фашистами» [34]. На все життя він став «антисталіністом», бо коли вийшов на екрани фільм-епопея «Освобождение», він скаржився на кухні матері: «Знову підіймають на героя цього усатого вбивцю, нас чекають нові часи закручування гаєк». Він все життя пом'ятав жахливу долю своєї матері Катерини Андріївни, що померла від наслідків голоду 30-х років в «квітучий» радянський Одесі, бо більшість ерзац-їжі, що вона отримувала «по карточки», віддавала сину, якому тоді було шість років.

Після одеської мореходки батько працював інженером у морському порту Таллінна... Це був його закордон, крихітна республіка, що стала остаточно захоплена Москвою за десять років до появи батька... як він згадував, прості докери в талліннському порту, крізь зуби ще кидали «окупант». Там у батька «прорізався» літературний талант, а в роки «відлиги» супермодним стала професія журналіст (може тому, що чоловік доньки Хрущова – Аджубей, був журналістом). Батько вступив на журналістський факультет Ленінградського університету і закінчивши його повернувся до рідної Одеси, став працювати в легендарній газеті «Моряк». Батько писав оповідання, новели, кіносценарії, статті, тоді в його кумирах ходили «дядечко Хем» та Паустовський, з яким він особисто розмовляв, коли письменник завітав до любимої Одеси. Батько, Анатолій Олексійович, обожнював книги... в цей час він вибирав на старій друкарській машинці 1912 року свою чергову книжку. Він тільки-тільки отримав посаду кореспондента «Робітничої газети» по Півдню України і в родині з'явилися знайомі журналісти (один з них – журналіст газети «Труд» виявився вітчимою мого шкільного друга).

Одеса «відлиги» шуміла танцмайданчиками, темними алеями парків, криноліновими сукнями, прагнула щирості та свободи, після

років сталінського брутального контролю. На танцмайданчику моя мама зустріла мого тата, який тільки повернувся з Таллінна. Мама ж була донькою червоного офіцера, що «брав» у місцевих Хіву та Красноводськ, на початку 20-х. Цікаво, що один мій дід міг вбити іншого у 18-му, 19-му... Через тридцять років цього протистояння їхні діти полюбили один одного. Моя мама, Маргарита Гаврилівна Купріянова – закінчила географічний факультет одеського Педагогічного університету, але вчителем пропрацювала лише три роки, далі працювала в бібліотеках інститутів та університетів. Красива, легка та товариська, театралка та начитана «дама» (так в Одесі в ХХ столітті називали жінок) вона була душею компаній і її численні подруги наповнювали нашу одеську квартиру легким щебетом.

Радянський час в Одесі був територією «кланів», які не підпускали до «годівниць» і з десятка книг ним написаних, батько зміг опублікувати у 1969-1970 роках лише дві книги новелів про свої морські мандри (в одеському видавництві «Маяк» на рубежі побачили світ дві збірки батьківських оповідань) [35]. Він завжди писав... статті в газети, нотатки, вірші, записував сни... Його цікавила історія, географія, лінгвістика, психологія, він вивчав багато мов, його мрією було захистити кандидатську дисертацію з соціології «західної» реклами... він їздив до Ленінграда затверджувати тему, але згодом, йому сказали, що тема дуже «буржуазна» і «їм такого не треба».

У 1965 році батько пішов «плавати» на судна Чорноморського флоту, першим помічником капітана, обмеження на «лишенців, що були в окупації» були зняті після ХХ з'їзду КПРС, а батько, в цю пору ще «записався» до партії, яка намагалася позбутися свого недавнього сталінського минулого. Пам'ятаю, як ми з мамою пишалися його морською формою, зустрічали його з «плавання», їздили в інші порти на зустріч судна. Від нього віяло нетутешнім життям, курильним тютюном «Амфора», запахом віскі і чогось особливо іноземного... пам'ятаю, коли «він припливав» до Одеси з Японії чи Італії, до нашої однокімнатної квартирки збивалися сусіди з усієї парадної, знайомі, з дітьми... вимикалося світло и по полу пускався японський робот, у нього на грудях горіли й оберталися пластикові шестірні, він не тільки з гуркотом ходив по підлозі, але й видавав якісь іноземні звуки, крутив головою та руками... Маленькі діти верещали від страху, дорослі цокали «Техніка! Японія!»

...шоу тривало і батько діставав якісь чарівні «американські пігулки» кидав у склянку з водою ... і о чудо, вода перетворювалася, з шипом і вируванням, на справжнісіньку кока-колу! Діти були в захваті!

Потрапити у «Задзеркалля» – у закордоні країни було мрією майже всіх мешканців «совка»... Я тоді розглядав моряків, як людей, що бачили «потойбічний світ», який був для простих радянських людей повністю закритий. Але моряки «загранплавання», це ще престиж, прилучення до радянської «еліти», ресторани, повага та любов одеситок, це достаток, кооперативні будинки, імпортні «шмотки». Моряки, за свою працю у «капіталістичних країнах», крім платні у «дерев'яних» рублях, отримували ще чеки – «бони», на які можна було купувати дефіцитні імпортні товари в одеських спецмагазинах «Торгсин» за низькими цінами. Дружини моряків продавали бони під «торгсинами» і мали добрі статки («робили школу»). Але основним грошовим джерелом для «морських родин» був перепродаж імпортних товарів, дефіцитних у СРСР. Перепродуючи такі товари, можна було отримувати до 300% прибутку (в 60-х: плащі «болонья», кримплен, люрекс, мохер, електронні годинники, ручки, майки з іноземними принтами, парасольки, сигарети, жувальна гумка, джинси!). Мама трошки «фарцовала», продаючи закордонні речі на «Толчку», але це було небезпечно (могли притягнути до відповідальності за «спекуляцію» і позбавити батька «візи»). Батько забороняв їй такі «вояжі» і надлишок іноземних товарів вона продавала подругам і сусідам.

Пом'ятаю, що батько згадував суховантажні судна ЧМП на яких «ходив – плавав»: «Єйськ», «Медногорськ», «Комуніст», «Ялта»... (його «плавстаж» 1964-69, 1975-1980 рр.). Він пишався, що працював з легендарними капітанами, прізвища яких часто лунали в нашій оселі... Лежава! Авадовський! Часто лунало й прізвище «Данченко!». Ще й пак у 1956-72 роках ЧМП керував Олексій Данченко – улюблений моряками «начальник пароплавства», у якого «на першому місці був плавсклад». Данченко, ще у 1925 році на пароплаві «Батум» таємно перевозив болгарських революціонерів із Туреччини до Одеси. У 1934-56 роки він працював капітаном, був «морським вовком», що пройшов війну... був ініціатором створення портів «Чорноморськ» та «Южний», реконструював судноремонтні заводи... У 60-ті був одним з самих впливових одеситів.

До популярності Данченка мріяв долучитися герой соцпраці Олексій Соляник (капітан-директор китобійної флотилії «Слава» – «Радянська Україна»). Його підтримав сам Синиця! Але у 1965 р. після публікації А. Сахніна в «Комсомольской правде» з різкою критикою на адресу Соляника (загибель у рейсах китобоїв, створення неврахованих бригад та ін.). Але рішенням Секретаріату ЦК КПРС його було знято з усіх посад, казали, що його проблеми почалися з того, що він покинув родину, заради двадцятирічної студентки політеху [29]. В радянські часи журналісти мали велику вдачу та силу і одною статтею в «центральної» газеті могли знищити кар'єри «великих людей».

Від батька в мене тяга до історії та соціології. ...я відчував, що він (батько) так само був причетний до чогось – то історичного – адже тоді він працював заступником редактора центральної газети «Робітничая газета» (ЦК КПУ) і ввечері з кухні долинали його тихі розмови з мамою, наповнені, тоді для мене, загадковими прізвищами осіб з верхніх радянських небес. Для мене вони всі зливалися в портрети похмурих пик у піджаках і при краватках, що висіли в кабінетах школи і виносилися на демонстраціях на свіже повітря. Лякали батьківські розповіді про підклимну боротьбу в газеті, яка, як я зараз розумію, відбивала підкомерну боротьбу в ЦК між партійними кланами. Тоді в 1972-73 роках проходила малопомітна, для більшості народу, запекла боротьба «за кадри», у центрі та на місцях точилася гризня між «групою Шелеста» та «групою Щербинського». «Робітничая газета», яка тривалий час намагалася бути «форпостом Шелеста» (всі газетяри підкреслено розмовляли лише українською та обережно та точково питалися критикувати «русифікаторів»). Одного разу батько прийшов додому схвильований і пошепки повідомив мамі: «Пальчика вбили...» – він підозрював, що в цій внутрішньопартійній сварці ворожі сторони пішли на вбивство члена редколегії газети... Потім ще одна негативна новина, шепотом «Лазебника з'їли» [36]. Згодом і для батька «створили умови» для звільнення «за власнім бажанням». Цікаво, що йому пропанували перейти на більш впливову роботу – стати головою головного цензурного комітету України (Главліту). Главліт дбав не тільки про цензуру, він на цей час, був ще аналітичним центром для аналізу суспільного та інтелектуального життя. Завдяки йому ЦК КПРС,

отримувала, не тільки інформацією з КГБ, але й «особливий» пласт соціальної інформації, уявлення про те, що «в дійсності» відбувається в середовищі інтелігенції [37].

У 12 років у мене почався вік протесту... проти сімейної опіки, піонерської організації і «стабільності». А тут молодіжна революція... я читав Мерля «За склом» і уявляв себе бунтівним студентом в паризьких кварталах 68-го. Час тоді тягся повільно і здавалося Брежнев назавжди. Пом'ятаю куцїй підручник Історії Української РСР 2/3 загальні фрази «апофеозу» про радянський період, 1/3 – потік вирваних з історії фактів про «слов'ян», Богдана Хмельницького, революцію 1905 року... Такий підручник не міг не викликати ознобу та жагучого бажання закинути кудись його подалі. У той час діяли приховані закони внутрішньої радянської політики, фактично приховані закони колоніалізму. Виходячи з них, «українську ідею» мали представляти виключно фольклорні шароварні добродії, сільська етнографія. На жаль цьому підігравали і багато уславлених «шістдесятників», що уявляли українців тільки свідомими сільськими вуйками. Але в 70-х роках міського населення в Україні вже було значно більше, за сільське, існували потужні інтелектуальні та богемні центри: Одеса, Київ, Львів, Харків..., міська українська культура, яка відповідала буйним 70-м, штучно підмінялася нафталінними зразками прилизаної сільської глибинки! Це не просто прорахунки, це була езуїтська політика, яка «з панського плеча» дарувала «сільсько-господарському» Києву якісь вільності «в області гопака».

Пам'ятаю, як батько мені вперше розповів, що першим редактором «Робітничої газети» (я вникав, тому що цього не було в жодному підручнику) був «націоналіст, емігрант і борець проти радянської влади» – письменник Володимир Винниченко... Потім у наших розмовах промайнув вислів, що в радянській традиції вважалося, що кожна згадка, навіть негативна про «ворогів», це «пропаганда їхнього імені» (такі «діячі» як С.Петлюра, В.Винниченко зазвичай взагалі не згадувалися владою). Заборонена історія поступово просочувалася, крізь марево піонерського примітиву, до моєї критичної свідомості.

На нас дітей кінця 60-х магічно впливало кіно та телебачення – від плачу на «Шербурських парасольках»... до щирого здивування на фільмі про індійських йогів... На початку 70-х я бачив образи

так званих «ворогів» по телевізору... у фільмах випущених чи знятих «за Шелеста» («Мир хижинам – війна палацам» (1970), «Стара фортеця» (1973). Хоча яскраві історичні постаті «неугодних влади» подавались... в лубочних фільмах, проте, заборонений плід був привабливий, мене почали цікавити саме вони – «вороги», а не нав'язуванні піонерам «Павлики Морозови». А ще захоплював радянський вестерн «Невловимі месники» та інший вал кіношної продукції 1967-68 років, яка була присвячена «громадянській війні в СРСР» (все одно що пітекантроп – перший житель СРСР). Романтика «громадянської» тоді поступово переросла в романтику «білих» та «чорних» ворогів соціалізму, з «білогвардійськими» піснями біля піонерського вогнища, з «вашим благородієм» чи «батьком-отаманом». «Ваші превосходительство» на кіноекрані були такі виховані та елегантні (не в приклад портретним «рожам» партайгеноссе), а махновці такі безшабашні та щирі..., ну прямо як пірати (пірати були в моді у підлітків).

А тут ще в Києві, чутки зими 1972 року про «володарів українських дум» – контреліту, яка пустила себе на заклання... шепіт про арешти українських поетів та художників, про розгін та арешти інтелігенції, що мирно збиралася біля пам'ятника Шевченку в Києві. У колах «партійної еліти» їх називали спрощено-спотворено «бандерівці» (чи то від Бендера, чи міста Бандери). Ще одне слово було мною підхоплено із затаєних схованок «історичної пам'яті» – «бандерівці» у «совку», це слово намагалися використати для позначення головних ворогів, «гірше за фашистів», які «пили кров немовлят» і «розпинають хлопчиків у трусиках». Чомусь, це слово мене заворожувало своєю таємністю та заборонами. У 73-му, перейшовши зі школи додому, я, жартома, заявив мамі, що в школі «таємно агітували якісь дядьки» і я записався «до молодіжної групи бандерівців». Що тут почалося мама, побігла до батька, почався скандал, батько погрожував зателефонувати до КГБ і все про мене розповісти... Я виявився переконливим, проте жарт окропом ошпарив моїх батьків, які встигли пожити у сталінському СРСР і бачили 37-й рік.

Може тоді на мене тоді вплинула київська «атмосфера», що значно відрізнялася від одеської, жива українська мова на вулицях... а може книжка, яку я тоді прочитав і яка запала мені в підсвідомість на довгі часи – «Меч Арея» (авторства Івана Білика, доречі, син

цього автора вчився тоді в одному зі мною класі). Мене вразила національна ідея цього твору, бо вже тоді мене цікавило історична минування. Автор, намагався довести, що українці жили, ще в четвертому столітті з Різдва Христова і тоді вони створили свою величезну імперію, розгромили легіони римського війська – звалися тоді українці гунами, а їхній вождь Атілла насправді Богдан Готіла – український «протокозак-характерник». Дивна ідея (оговорюся, що поділяв цю ідею тільки в 12-15 річному віці) але яскрава, прокативна... Книгу «із'яли» з бібліотек та крамниць, хоча автора не посадили як «націоналіста» (часи були вже «вегетаріанські»).

Знали б мої батьки, що через двадцять два роки я житиму в Парижі, в самому лігві ОУН(м), у кімнаті, де мешкали «націоналісти» («сам Кубійович!»), публікуватимуся в паризькій газеті «Українське слово», товаришуватиму з «мельниківцем» Аркадієм Жуковським, познайомлюся із дисидентами (В. Чорновіл, Л.Плющ), заарештованим у Києві 1972 р. Може, й справді мене тоді, підлітком, «записали» в таємну організацію, про що я тільки здогадувався? Може усвідомлення свого шляху прийшло у дванадцять років, коли до нашої квартири прийшла скаржитися на мене класна керівниця на прізвище «Доля». Пам'ятаю, що вона вимовляла мамі: «якщо не візьметься за розум... ваш син буде двірником». Я сидів насуплений у сусідній кімнаті, але не витримав і вибігши зі свого укриття твердо сказав, топнувши ногою: «Ні, я буду істориком і письменником!», на що «Доля» зауважила, що для цього потрібно «закінчити УНІВЕРСИТЕТ!», натякаючи, що не бачити мені того університету... Ангел-охоронець почув. Якось увімкнувши радіо я почув нудну і довгу промову на якійсь конференції самого «товариша Шелеста» і сказав батькам, що цього «дядька скоро знімуть». І справді, не минуло й кількох місяців, як та сама «точка» повідомила про відхід на пенсію цього «товариша». Пророцтво «про Шелеста», було результатом інтуїції...

Після падіння «небожителя» Петра Шелеста, наша родина, опинившись на печерському Олімпі, відчула глобальні історичні зрушення... зникли особистий шофер з машиною, спецмагазин з чорною ікрою та фінськими товарами для еліти... батько і мати тепер мріяли повернутися в домашню Одесу. У 1973 року до Одеси, ми з батьком, приїхали по скорботних справах. Помер мій дід

Олексій Михайлович Савченко, котрий років тридцять служив актором у театрах, і не лише одеських, блищачи на сцені під псевдонімом «Олексій Зорін» [33]. Він жив у комуналці в розкішному будинку дев'ятнадцятого століття, з «п'ятиметровими стелями» по Пушкінський, 8. Перебираючи «дореволюційні» книги, старі фотографії, що залишилися «від діда», я почав замислюватися про час його молодості... про ті роки великого зламу... Дід виявився загадковою людиною зі своїм Ангелом-охоронцем, який рятував його в найважчих моментах... Він вирвався офіцером з окопів Першої світової, опинився в армії ясновельможного гетьмана, а в 19-му в армії Денікіна... з 20-го постійно ховався, змінював документи, адреси... але все ж таки потрапив до концтабору (дід приховував своє «сидіння») і я дізнався про його арешт у 1922 р. лише з книги Я. Тинченка). Він потрапив в лапи чекістів, як колишній білогвардійський офіцер. Його протримали майже рік у катівнях ГПУ, вибиваючи зізнання «в змові з метою десанту білих до Одеси». Якимось дивом йому вдалося не лише вирватися з в'язниці, а й через рік вступити до інституту. Дивом був швагер «товариш Яків» Легенченко (секретар одеської міськради), перед яким у котре стояла на колінах його молодша сестра Катерина, вимолюючи заступництво та допомогу для чоловіка. Олексій Михайлович завдячував життям і свободою своєму швабру, що мав великі зв'язки (і тоді він також звався «блат») завдяки друзям у революційних справах і в одеському ГПУ. Після в'язниці Олексій працював актором, куплетистом, читцем. У вересні 1925 р. Одеська консерваторія стала Музично-драматичним інститутом імені Людвіга ван Бетховена з двома факультетами – музичним та театральним (Муздрамін, існував до 1934 р.). За виправленими документами у 1928 р. Олексій Михайлович примудрився закінчити театральний факультет та вступити актором до одеського українського театру (держдраму), з цього часу він починає іменуватися своїм артистичним псевдонімом «Зорін».

Київ виявився чужим для моїх батьків, всі знайомі та родичі залишилися в Одесі... Там ще тліла їхня молодість, там були друзі, подруги, доморощені гумористи... там було море... хоча щоліта, з Києва, ми як «приїжджі» поверталися до рідної Одеси, грітися на пляжі і ловити її автентичні запахи, тинятися по розпечених вулицях... Влітку 1976 року наша родина повернулося до Одеси!

Трикімнатну київську квартиру на Печерську ми продали, щоб предбати двокімнатну квартиру в одеській «сталінке» на Бебеля. Тоді Одеса цінувалася не менше ніж Київ. Через десять років під, час Чорнобильської катастрофи Одеса знову стала «більше котируватися». Батько став знову «плавати» на судах ЧМП, першим помічником капітана... Батько особисто знав нового начальника пароплавства ЧМП О. Томаса, «Олежку» як він його заочі звав, підкреслюючи його «надзвичайну» молодість [38].

Я навчався у трьох різних радянських школах, усі вони були однаковими за формальним і пихатим відношенням вчителів до своїх вихованців. Але повернення до Одеси було пов'язано із здивуванням «новими правилами»: в Одесі учнів середніх шкіл «звільняли» від української мови «за станом здоров'я» (достатньо було заяви від батьків або довідки від лікаря). Цікаво звільняли не від «російської», «труда» або «фізкультури», а саме від української мови, «дуже тяжкої, яка може підірвати здоров'я». Так влада, проводячи русифікацію, намагалася поставити в принизливий стан українську мову, поступово знищуючи її у «м'якій формі». Деякі шкільні вчителі заглядали «в кишені» батьків, малюючи атестати залежно від їхніх впливовості та багатства. Радянська школа асоціювалася в мене з карболковими запoxами, огидними їдальнями, продажем анаші, вічними бійками на перервах. Влада тоді проводила «Боротьбу з хіпі» забороняючи юнакам носити широкі штани та довге волосся. Комсомольські патрулі на Соборці різали «патли» та «кльоши». У ці роки ще продовжувалася «бітломанія» і я теж завів справжні «патли», край яким положила вчителька школи, що відстригла мені клок волосся.

Напроти нашого будинку височіла величезна споруда обласного управління КГБ, від якої ісходили флюїди небезпеки. Виходячи з ворот домуя намагався навіть не дивитися в бік цієї споруди... біль мене приваблював тодішній Проспект Миру та Кіровський сквер, де юрбилися ватаги підлітків. Кожен хлопець того часу шукав собі «мазу» – групу тодішніх друзей-хуліганів, котрі тобі допоможуть у протидіях іншим «маазам». Спочаткуна проспекті я познайомився з «мазою» «Твердого», потім в школі мій приятель «Мудя» став формувати свою «мазу», з якою товаришувала авторитетна маза «парк Шевченка» («Жаркій», «Алегатор»), «Єф»...

Нажаль, ці відчайдушні хлопці не змогли зупинитися і майже всі пройшли місця позбавлення свободи, померли ще молодими.

В той час від «тлетворного впливу вулиці» мене стримували книги (переважно історичні) та тяга до малювання. Я малював всюди, на учбових зошитах, на парканах, вдома на ватманських листах... У 1978 році я ще сумнівався, куди піти вчитися далі: на історика, художника... або найвища «хотелка» – кіносценариста. Яюсь, ми з мамою їхали по справах на тролейбусі і до нас достібався черговий одеський «сумашедший»: він пристав до мене, ще дев'ятикласника та став умовляти мене і всіх оточуючих, що я справжній «редактор» (редактором наукового журналу я стану через 30 років у 2006).

Тоді я не знав, що в кварталі від нашої оселі у 1976-79 роках проводилися андерграудні квартирні виставки. Квартира (на Бебеля,19) належала одеському джазовому музикантові Володимиру Асрієву, який у середині 70-х років надав художникам стіни власної квартири для виставок. Житло перетворилося на постійний виставковий простір, де відбувалися персональні та групові виставки одеських нонконформістів. Ці колишні студенти одеського художнього училища: Олександр Ануфрієв, Володимир Стрельников, Валерій Басанець, Віктор Маринюк... Вони були на 12-20 років старше за мене, інше покоління, інша «тусовка», але в мене тоді теж було неприйнятті панівного офіційного соцреалізму та намагання долучитися до сучасного мистецтва (тільки через 20 років я познайомлюся з майже всіма художниками «квартири Асрієва»). Безсистемне читання формувало в моїй свідомості вільну боротьбу ідей. В моїй голові тоді юрбилися давні історичні постаті часів Трояна, поети «срібного віку» (Бальмонт, Ахматова, Хлебников), «лівацькі» ідеї хіпі та Кон-Бендіта, якась одеська «блатна романтика»... і десь поруч, ще не проявлений але укорінений у підкірці головного мозку «український інтерес». В той час у велике життя прийшло нове покоління «розчарованих» соціалізмом, покоління «джинсово-рокової революції». Молодь кінця 70-х вже тільки вдавала, що вірить у піонерську, комсомольську ідею, у КПРС, вірить, відірваним від життя гаслам. Молодь відійшла від «світу батьків» намагаючись стати «неформальною» і в той же час, зберігаючи інфантильне прагнення затримати дитинство. Вона почала наслідувати заборонені стандарти західної цивілізації, духовно пов'язувавши своє майбутнє з «згубним впливом» Заходу,

модним світом сучасної музики, з інформаційно-звуковою революцією та революції джінс!

Одесу жартома називали «козирна Одеса» (з 1970 – по липень 1977 р. Одеський обком очолював Павло Козир) [39]. Цей керівник, на відміну від «попередника», визивав батьківську повагу. У 70-х Одеса стала «великим будівництвом», було розпочато будівництво житлових масивів Таїрова та Котовського, ... ліквідована «знаменита» канава на вул. Фрунзе, Балківська почала формуватися як район новобудов... (у 1975 р. житл. фонд міста складав 12 мил.кв.м, вдвічі більше, ніж у 1940 р.). Тоді пройшли величезні берегозміцнювальні роботи та були створені нові пляжі, збудовані: сучасний палаць театру Музичної комедії, Палац спорту, підземний перехід з'явився на Дерibasівський. Мріяв Козир збудувати в Одесі своє метро! Як писав дослідник «партійної» діяльності Козиря, що той: «...демонстрував повноту своєї влади, відкриваючи окремим керівникам перспективи кар'єрного зростання... йшов на необхідні компроміси, «заплющуючи очі» на компрометуючі факти чи непристойні вчинки деяких секретарів. При неможливості їх приховати покарання з боку першого секретаря обкому було мінімальним». Відомо, що Козир ходив по «своєму» місту без охорони, часто його бачили на «Привозі». До нього зверталися перехожі і він міг без зверхності підтримувати розмову, що було для радянських часів «надзвичайним лібералізмом». Але у середині 1977 році Козиря відправили «на заслужений відпочинок» у 61 рік. Хоча він був здоровий, енергійний, повний нових планів... можливо підсуєтилася «місцева мафія», який він заважав, може нові люди «в Кремлі» рахували його «місцевим автономістом». За кілька тижнів до зняття Козиря, був знятий з посади і одеський мер Шурко («визнав» свої помилки, отримавши догану «по партійній лінії»). Позбулася своєї посади і «королева ідеології» – секретар обкома Лідія Гладка [40], кудись зникла «королева одеського телебачення» Неллі Харченко... «Епоха Козиря та Шурка» закінчувалася сильним підземним гулом та землетрусом, що стався в Одесі 4 березня 1977 року. В результаті підземних поштовхів, потужність яких доходила до 6 балів, у будинках обсипалася і відвалилася штукатурка утворилися тріщини.

До нашої одеської квартири в цей час стала часто «заходжувати» нова подруга моєї мами «київська професорка» Галина Мезенцева

[41]! Дуже приємна, освічена та спокійна людина, з величезним багажем знань. Вона вміла подавати себе, ще б пак: корінна киянка з інтелігентної української родини, професор, керівник численних археологічних експедицій, колишня дружина головного архітектора Києва і, як вона довела зрозуміти, «коханка самого академіка Рибаківа». У 1977-80 роках вона керувала археологічними розкопками Білгород-Дністровської фортеці (Інституту археології АН УРСР), разом з археологічними дослідженнями, вона «читала» археологічні курси на історичному факультеті Одеського держуніверситету. Тоді вона казала, що їй набрид Київ і вона мріє придбати «домик» у Білгород-Дністровському, який щиро полюбила... і кататися до Одеси в театри і до друзів. Її розповіді ввели мене в «кухню» археології та «факультету», вона піднімала завісу таємності з наукових сварок та кар'єрних кульбтів. Вона розповідала, про «гоніння» на істфаці на доцентів Петра Воробья, Наталю Калюшко, Алексеєва-Попова, за їхній «націоналізм» і читання «забороненої літератури». Студенти істфаку, які написали дипломні роботи з невинної книги Шелеста «Україна наша радянська», змушені були рік бовтатися з незакінченою вищою освітою, а потім захищатися з новими темами. Розповіла, що студента Гліба Павловського «затаскало» КГБ [42]. На Південь вона приїхала, що б знайти «слов'ян»... Напевно, починаючи з ХІХ ст. цих «слов'ян» шукали всюди, а за часів Сталіна слов'янська автохтонна версія стала основою радянських археологічних фальсифікацій (30-х-80-х рр.). Енергія Галини Георгіївни була спрямована на пошук «давньоруських матеріалів», яких в Аккермані не могло й бути... Але було потрібно їх знайти!

Влітку 1978 року моя мама домовилася з Мезенцевою, що вона візьме на три тижні на розкопки Білгород-Дністровської фортеці двох одеських школярів: мене та мого тодішнього друга Юру Лугового. Сама експедиція складалася з 15 київських студентів, професора Мезенцевої і «допоміжного» доцента. Кожного ранку і до 13 годин ми, озброївшись лопатами, капали невеличкі ями у дворику Цитаделі фортеці. Але «слов'янські старожитності» відмовлялися вилазити з під землі, вилазили уламки турецько-татарської кераміки, залізні гачки «без роду і племені» і більш нічого... Я тоді засів за книги і з'ясував для себе, що фортецю побудували або під час Молдавського князівства, або під керівництвом генуезьких куп-

ців..., але Олегом та Ігорем тут не пахло. На мої обережні зауваження по атрибуції залишков давнени, аргумент був такий: «Академік Рибак так вважає!» Експедиція роздмухала в мене бажання «розібратися з історією та археологією»... я відчував, що слов'яни «липові» і вже тоді почав шукати шлях до альтернативної точки зору. Найбільш мене цікавила епоха Великого переселення народів, етногенез народів, археологія залізного віку в степах України. Я отримав перші свої 30 рублів платні, як дорослий, саме за археологію, почався як археолог!

Додатки та література

1. «Південний захід. Одесика» – «Юго-запад. Одессика». Історико-науковий альманах видається в Одесі з 2006 р.

2. Урсу Д. Факультет: воспоминания, разыскания, размышления. Одесса, Оптимум, 2006; Добролюбский А. Одессея одного археолога /Ред.-сост. А.Красножон. СПб.: Нестор-История, 2009; Крайний А. Красный переулоч (воспоминания)// Південний захід. Одесика. Одеса. 2009, №8. с. 227-261; 2010, №9. с. 215-249.

3. Коленко Т. Одесса и одесситы. История повседневности 1950-1970. Одесса, Астропринт. 2024.

4. У 1960 р. Колодязний провулок отримав назву провулка Віце-адмірала Жукова. організатора оборони Одеси (серпень-жовтень 1941 р.). Гаврило Васильович Жуков (р. н.1899), у 1936-37 — воював в Іспанії, як рад. війск. радник, 1939-40 — ком. загону навч. кораблів Балт флоту, згодом — комендант Північно-Захід. укріпрайону Чорномор. флоту. У 1940 призначений командиром Одес. військ.-мор. бази, контр-адмірал, з 19 серпня 1941 — ом. Одес. оборон. району. Під час оборони Одеси керував діями Приморської армії, кораблями ВМ бази. З грудня 1941 — заступ. ком. Чорномор. флотом по сухопутній обороні Севастополя, віце-адмірал. У 1948-51 — нач. Чорномор. вищого військ.-мор. училища, нач. Одес. вищого мор. училища. Помер в Одесі у 1957. Провулок Івана Луценка з 2025 р. // Іван Митрофанович Луценко (1863-1919), громад., політ. та військ. діяч України. Закінчив СПб. універ. Військ.-мед. Академію. З 1893 жив в Одесі на вул. Херсонській, працюючи лікарем, застосовував нетрадиційні методи лікування гіпноз, гомеопатію, член Тов. одес. лікарів, один з керівників Укр. народ. партії, брав активну участь у створенні в одес. «Просвіти», виступав проти євр. погромів, у 1906

видавав першу в Одесі укр. газ. «Народна справа». У 1910 – голова Укр. клубу в Одесі. Під час I-ї світової — полковник мед. служби. У 1917 заст. голови Укр. партія соц.-самостійників. входить до складу Центральної Ради, член Укр. ген. військ. комітету. Під час повстання Директорії УНР— голова цивіл. управління Херсон. округ., керівник Одеси грудня 1918. Загинув у квітні 1919 у бою з більшовиками біля Старокостянтинова.

5. кінотеатр ім. Котовського був Одесі з 1927 по 1996. На поч. 1919 в приміщенні був «Інтимний театр» // Про життя Г. Котовського: Савченко В. Авантюристи гражданской войны. Харьков: АСТ-Фолио. 2000. 380 ст.; (первидання 2010); Савченко В. Мишка Япончик и атаман Адский. Одесса: «Оптимум», 2005. 226 с.; Савченко В. Котовский. М.: Эксмо. 2010. 256 с.; Савченко В. «Майорчик» знайшовся. «Справа» вбивці Г. Котовського Мейера Зайдера // Південний захід. Одесика. Вип.32, 2022. с. 187-203.

6. кабачок «Взяття Дарданелл» (локація з фільму «Інтервенція»): «Мішель Воронов увечері буває в кабачку «Взяття Дарданелл» (танцювально-пісенний номер з цього фільму «Нальотчики»). Мався на увазі дійсно існуючий ресторан «Відкриття Дарданелл», який відкрив член і «Іноземної колегії» Лоладзе для проведення в ньому рев. агітації серед моряків та солдат франц. окупац. сил. Згодом солдатам Антанти було заборонено відвідувати це місце; ресторан був закритий франц. штабом.

7. «Гамбринус» – пивний зал, прославлений письменником О. Купріним, існував з 1866, у великому склепінчастому підвалі будинку по вул. Преображенській, 32, за іншими даними знаходився на вул. Дерibasівській, 31 (буд. Маюрова) з 1966 у приміщенні підвалів колишнього трактиру «Париж» Колодязний пров.

8. «Чорна кішка» – ресторан в Одесі в 1942, під час румунської окупації, був місцем збору бандитів, військових та комерсантів. Інколи його адрес. вказ. Олександр. пр. 43б, але мій батько, казав, що цей ресторан знаходився у Колодязному пров. на розі з Дерibasівською. З цім закладом пов’язана легендарна історія – одного разу у ресторані почали сваритися румунські та німецькі військові, сварка переросла в бійку, під час якої румуни були вимушені відступити. Вибігаючи з ресторану, вони помстилися за своє побиття – закидали зал ресторану гранатами.

9. «Проспект з рибками» – у 60-ті рр. на початку Проспекту Миру стояв великий кам'яний акваріум з рибками, які до кінця десятиріччя поздыхали, і за склом акваріума колихалася мутна зелена жижа, в 70-х рр. акваріум знесли, згодом на цьому місті з'явився пам'ятник Адаму Міцкевичу. Про кінотеатри Одеси того часу раписана книга А. Малиновський «Кино в Одессе». Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.

10. Савченко В., Гончарук Т. Повсягденне життя Одеси на зламі епох. Одеса Ланжерона – Воронцова (1819 – 1839 рр.). Харків: «Фоліо», 2022. 380 с.

11. Возняк Т. Феномен міста. Львів: вид. «І», 2009.

12. Савченко В., Филипенко А. Оборона Одессы. 1941. М.: «Центрополиграф», 2011. 448 с.; Савченко В., Михайлуца М., Урсу Д., А. Филипенко Очерки истории обороны Одессы. Одесса: «Оптималь», 2011. 226 с.

13. Синиця Михайло Софронович (1913–85) – перший секретар Одес. обкому КП України (1961–70). Інженер, нач. констр. сектору заводу, директор заводу, з 1950 – на парт. роботі. У 1950-60 – Перший секретар Київ. Міськкому, у 1960-61 – голова Укр. Рада профспілок, у 1952-71 – член ЦК КП України, у 1961-71 рр. – член ЦК КПРС. Нагород. трьома орденами Леніна, Орденом Труд. Червоного Прапора. «Тещин міст» був зведений 1968 над Військ. Узвозом, зв'язав між собою Примор. і Комсомол. бульвари (є копією мосту герцогині Шарлотти в Люксембурзі. Ця дорога конструкція не мала комунікаційного значення, тому виникла така легенда, що зять Синиця, що тоді жив на Приморському бульварі, побудував міст, заради того, щоб зручніше добиратися до дому своєї тещі – на вул. Гоголя, 1.

14. в рад. часи – площа ім. Жовтневої революції. Має назву початкову «Кулікова», по пану Куліковському, що на поч. ХІХ ст. володів землями навколо Одеси. У пер. пол. ХІХ ст. цей терен знаходився за межею міста, поруч з міською в'язницею. Там таємно ховали тюремних небіжчиків, в цьому районі був «обладнаний» Стовп позору, до якого на добу прив'язували дрібних злодюжок (до судової реформи). У 1918-28 К.П. перетворилася на престижний цвинтар для «старих більшовиків – героїв революції» (загиблі під час січневих боїв 1918 в Одесі, згодом, т. Красний, дід Трофім та ін.), у квітні 1944 тут хоронили рад. воїнів, які загинули під час штурму Одеси. Згодом всі

могили були знищені, а на К.П. збудований монументальний («сталінський ампір») обком КПУ (згодом відомий як «будинок профспілок»). Перед будинком обкому у 1967 поставили величезний десятиметровий, гранітний пам'ятник Леніну. На цій площі в рад. часи влаштовували паради та трибуни для парт. еліти.

15. Бажан О. Одеське студентство: повсякденний вимір // Південний захід. Одесика. Одеса. 2009, №8. с. 199-226.

16. Урсу Д. Зарубежная печать о событиях в Одессе летом 1970 Г. // Південний захід. Одесика. 2011, №11. с. 146-173.

17. Володимир Михайлович Шурко (1926-1995) – одес. мер у 1969-1977. Закінчив. Москов. фін.-економ. інститут. У 1960-62 – директор заводу підйомно-транспорт. обладнання у Комсомольську-на-Амурі. У 1962-66 – директор Воронеж. верстатобудів. заводу. У 1966-69 – директор Одес. заводу радіально-свердл. верстатів. У 1969-77 – голова виконкому Одес. міської ради. Був знятий з посади та виведений зі складу членів бюро Одес. міському КПУ, згодом працював директором одес. заводу «Продмаш».

18. Воспоминания В. Швеца // Смирнов В. Реквием XX века. Одесса: Астропринт. 2007. Т.4, с. 521-523

19. Згодом я напишу дослідження про інтервенцію // Французское военное присутствие в «одесском районе» (декабрь 1918 -апрель 1919): к вопросу о причинах неудач «южнорусской» экспедиции // Південний захід. Одесика. 2012. №13. С. 120-185.

20. «Пригоди» курсантів Одес. вищого морського училища ОВІМУ (вищій мореходки)... Яюсь, у парку «Перемога» (Дюківському парку) «блатні» побили курсантів. Про побиття своїх товаришів дізналися курсанти з екіпажу. 40 курсантів, озброївшись палицями, арматурою, ремнями зі свинцевими бляхами, кинулися до парку «Перемоги». Вони нищпорили парком б'ючи молодих хлопців, яких зустрічали на своєму шляху, переслідували групу «хуліганів», ганяючи її через весь парк. Побили і постового міліціонера, що намагався припинити неподобства. Викликаний наряд міліції заблокував вихід з парку та заарештував кілька курсантів. У відповідь на це група курсантів зупинила машину патруля і намагалася силою звільнити заарештованих, курсанти побили та затримали сержанта міліції та ще одного міліціонера, привели їх «під конвоєм» до чергової частини ОВІМУ. «Полонених» курсанти тримали у себе до приїзду

начальника міліції Одеси, який дав обіцянку не переслідувати курсантів за їх дії та випустити затриманих курсантів. Справу зам'яли.

21. Савченко В. Борьба органов МВД с распространением наркомании в Одессе в 60-е-80-е гг. XX века // Південний захід. Одесика. 2017. Вип. 23. с.186-196. Розквіт наркоманії в Одесі стався після знаменитого землетрусу в Ташкенті (Узбекистан). Тоді тисячі одеських хлопців були відправлені на будівництво столиці союзної республіки. У Середній Азії вони зіткнулися із культурою споживанням легких наркотиків. Багато одеситів втягнулися і приїхали до Одеси вже наркоманами... найбільш заповзятливі, освоїли «джерела сировини та ринки збуту». У вигляді плати за роботу та як бізнес вони привозили до Одеси валізи набиті середньоазіатським «чуйською» анашею, опіумним маком.

22. Плющ Леонід Іванович (1939-2015) — публіцист, літературознавець, правозахисник, дисидент, член Закорд. представництва Укр. Гельсінкської групи. Випускник Одес. (1959) і Київ. універ. (1962). Співробітник Інституті кібернетики АН УРСР, написав листа до ЦК КПРС, у якому висловив свої погляди на демократизацію в СРСР. З 1966 почав писати статті для самвидаву, збирати інформацію й передавати її в «Хроніку текущих событий». У 1969 став членом Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР. 15.01.72 заарештований, звинувачений за «антирад. агітацію і пропаганду з метою підриву Рад. влади». У 1973 суд визнав, що Плющ вчинив злочин у неосудному стані, відправлений на примусове лікування в Дніпропетровську спецпсихлікарню з діагнозом «млявотічна шизофренія», у 1976 був звільнений, емігрував до Франції.

23. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Декабрьские (1960 г.) «беспорядки» на Молдаванке // Південний захід. Одесика. 2007. Вип.4. с. 122-139; Савченко В. Декабристы с Молдаванки // Кореспондент. К., 2009. 11 сентября. с. 46-48.

24. Тригером «молдаванських подій» на суді було названо «буйство» п'яного солдата Одес. гарнізона частини №3011 Є. Беляєва, що влаштував п'яний дебош в магазині №30 (Дальницька кут Степової), побивши працівників магазину. Солдат став обурюватися «паленою» горілкою, бо він випив пляшку «з горла» і не сп'янів. Низька якість «фальсифікованої» горілки виявилася відразу. На скандал прибіг директор магазину, який намагався вгамувати солдата, але

потім визвав міліціонерів Г. Пилипенка та Г. Шипіта. Вони виволокли солдата з магазину та біля входу до магазину його брутально побили. Через деякий час навколо магазину утворився натовп, що вимагав припинити побиття «солдатика». Деякий час тіло «солдатика» залишалося лежати в калюжі крові і люди вирішили, що «солдатика вбили». Згодом міліціонери затягли «солдатика» до магазину, але місцеві юнаки увірвалися до магазину і «відбили» солдата у міліціонерів, завівши Беляєва, що обливається кров'ю, во двір дому по вул. Іванова та сховали його там. Перших двох міліціонерів було побито і вони поспіхом ретирувалися з місця події. На суді міліціонери показали, що Беляєв зривав з них погони... Ці події спровокували натовп на напади на міліціонерів, на розгром відділення міліції на Михайлівській, штабу народних дружин, суду, юридичної контори. Близько десятка міліціонерів намагалися розігнати натовп, але «молдаваські» об'єдналися... До натовпу під'їжджали дві пожежні машини. Пожежники розкочували шланги, що б холодною водою розігнати натовп, але «протестувальники» розрізали ножами шланги. Приблизно о 19.00 натовп почав «бунт» з розгону загону з 20 міліціонерів, що прибув на вул. Мізікевича, міліціонерів закидали камінням та палицями. Натовп нападав на міліцейські машини і спробувавши їх підпалити, зупиняв транспорт. «Активісти» з натовпу прорвали заслон міліції, побивши до напівсмерті міліціонера С. Романенка, якого хибно звинувачували у вбивстві солдата. Побиття не оминув дільничний міліціонер І. Лук'янченко, натовп зірвав з нього погони і намагався вилучити зброю. І. Лук'янченко вихопив пістолет і зробивши попереджувальний постріл у повітря, другим пострілом вбив одного з нападаючих – М. Драбського. Міліціонеру вдалося втекти і сховався у квартирі. Але до цієї квартири вдерся натовп, побивши і обеззброївши Лук'янченка. Його витягли на вулицю, намагаючись переїхати тролейбусом. Натовп вдерся до квартири дільничного міліціонера Гордієнка, розбили йому голову камінням, вимагаючи револьвер. Влада направила на місце полії кілька взводів курсантської Одес. школи міліції. Беззбройні курсанти спробували відбити Романенка та Лук'янченка, але самі були побиті та розігнані під крики натовпу «Бей гадів!». Побитими та обеззброєними були: майор міліції Ентін, капітан Лойко, старшина Неделев, міліціонер Солошенко, та ін. міліціонери, всього постраждало до 50 міліціонерів, курсантів

і кілька солдат військового патруля. Приблизно до 11:30 ночі район бунта було оточено силами 400 військових та міліціонерів на чолі з підполковником Журавльовим, але на застосування зброї проти населення чекали наказу Хрущова. Події припинилися до 2 годин ночі 19 грудня самі собою після умовляння «парламентарів» – працівників Одеського обкому. Влада зразу ж дала цьому виступу характеристику «хулігансько-бандитський безлад». Вивівши свої дії із законодавчого поля, бунтарі проти беззаконня, виявилися самі носіями беззаконня, бунт знову виявився безглуздим і потворним. Головними організаторами було визнано двох молодих амністованих хлопців: Д. Сапожнікова (тричі судимого), О. Матрічко (судимого); 33-річний, три рази засуджений В. Мішурін – їм трьом «дали» по 15 років строго режиму, двічі судима жінка на прізвище Блайвас «отримала» 13 років за «політичні підбурювання». По 12-10 років строго режиму «отримали» ще 6 хлопців (тільки двоє були ранені несудимі). Секретар Одеського обкому В. Солдатенков відписав до міської газети «Знамя коммунизму» (25.12.60) статтю «Посилити охорону громадського порядку».

25. Каменьї А. Кто есть кто. Одеса.: ОКМФ.1999. с. 105

26. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса, 1920-1965. Люди... События... Факты... Одесса: Наука и техника, 2008. 503 с.

27. Цюрюпа Павло Андрійович (1927-2010) у 1962-64 голова виконкому Одес. міської ради (міськ. голова). Випускник Одес. інституту інженерів мор. флоту. Трудову діяльність почав у ЧМП, заст. керівника пароплавства, відповідав за берегову інфраструктуру мор. портів на Азовському та Чорному морях. У 1962 обраний депутатом Одес. міськради, головою виконкому міськради. У свої 35 років став «мером» Одеси. Згодом повернувся до ЧМП, вступив на факультет економістів-міжнародників Академії зовнішньої торгівлі СРСР. У 1982 р. очолив Інститут підвищення кваліфікації керівників та спеціалістів Міністерства морського флоту. Почесний громадянин Одеси (2005).

28. Заярний Лазар Олексійович (1914-99) «мер» Одеси – голова Одес. міському (1964-69), директор проектного інституту «Укрюжгипрокоммунстрой».

29. Савченко В., Файтельберг-Бланк В. Мошенники брежневской эпохи // Порто- Франко. Одесса, 2001.16 ноября. с.4; Савчен-

ко В., Файтельберг-Бланк В. Цитрусовая панама // Порто-Франко. Одесса, 2002. 18 января. с.4; Савченко В., Файтельберг-Бланк В. Бандиты в погонах и при табельном оружии // Порто-Франко. 2002. 1,7 марта. с. 4; Савченко В., Файтельберг-Бланк В. Горькие плоды Теневой экономики // Порто-Франко. Одесса, 2003. 10 января. с.4. У 1961 р. одеському «бізнесу» було завдано удару – справа проти 35 «спекулянтів контрабандними товарами іноземного виробництва «фарцівників». Після цього процесу морячки стали боятися торгувати імпортними товарами на ринку і вважали за краще збувати привезені з «плавання» речі «по знайомим». На поч. 70-х рр. в Одесі були виявлені масштабні розкрадання на взуттєвій, швейній, кондитерській і консервній фабриках, фабриці пластмасових виробів, м'ясокомбінаті, на цукро-рафінадному заводі, у порт. холодильнику, на заводі «Жовтневої революції», в санаторіях «Чкалова», «Дружба». На Канатному заводі викрадали капрон (розкрадань капрону виявлено на суму 900 тис. руб.). З викраденого капрону ділки організували виробництво жіночих блузок, шарфіків, хусток з претензією на імпорт, які здійснювалися через «своїх людей» у магазинах. Плодоовочеві бази стали «золотим дном» для шахраїв. Пересортиця, природний спад, псування, утряска стали заповітними словами – ключами до скарбів. Раціоналізаторський винахід технолога заводу безалкогольних напоїв привів до величезної «цитрусової афери». Цитрусові не перевозилися на завод, а доставлялися «ліваками» в магазини, при цьому списувалося велика кількість державного бензину. Було вкрадено 100 тонн апельсинів, 3 тонни лимонів, на суму 133 тис. руб. (по роздрібним держ. цінам). Суд був суворий – 10-ти учасникам «дали» терміни – 10-12 років строго режиму, за «розкрадання державної власності», незважаючи на те, що більшість була членами КППС. Зам. директора бази, що брав участь в афері, помер від розриву серця в залі суду. Справи ще 15-ти заарештованих були виділені в окреме судочинство.

30. Савченко В. Уголовно наказуемые продажи // Кореспондент. К., 2012. 10 февраля. С. 48-49.

31. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. «Трутни» в Одессе // Криминал-экспресс. Одесса, 2001. №243. С.5.

32. Добролюбский А. Одессея одного археолога...

33. Савченко В. Одесская семья в бурных событиях XX века // Південний захід. Одесика. 2017, Вип. 22. С. 220-232.

34. Савченко А. Из воспоминаний детства (июль-октябрь 1941). 2021, №31. С.50-59; Из воспоминаний детства (октябрь 1941-октябрь 1943) // Південний захід. Одесика. 2022, №32. С. 67-73.

35. Савченко А. Пеленг на дружбу. Одесса; Маяк. 1968. 80 с.: Савченко А. Между нами океан. Одесса; Маяк. 1971. 104 с.

36. Лазебник Юхим Антонович (1911-2006) — журналіст, літературознавець, редактор газет. Голова Спілки журналістів України (1965-66). Доктор філолог. наук, професор. У 1956-73 рр. — відповід. Редактор респ. газети «Робітничка газета». Одночасно, від 1953 викладав у Київ. університеті ім. Т. Шевченка: професор кафедри преси.

37. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. М.: РОССПЭН, 2009.

38. Томас Олег Костянтинович (1930-89). У 1953 закінчив Одес. інститут інженерів морського флоту. У 1962-71, 1973-76, 1978-79 – нач. Одес. мор. торгового порту. У 1976-78 – нач. Чорномор. мор. пароплавання. Грав у юнацькій баскетбольній збірній Одеси, яка завоювала Кубок України (1950). У 32 роки (1962) став наймолодшим в СРСР начальником порту. В нього не склалися відносини з деякими функціонерами Одеського обкому, комітету партійного контролю при ЦК КПРС. Був «знятий з посади» за випадком з весіллям доньки в «Адміральському будиночку» на території Міжрейсової бази моряків, за яке він не розраховувався. З 1979 був у круговій опалі, вигнаний і забутий, до 1987 працював в Одес. інституті інженерів морського флоту. Покінчив життя самогубством. У 2000-х на Італійському пр. був знесений пам'ятник учаснику революцій 1905 і 1917 Михайлу Томасу – діду О.К. Томаса.

39. Козир Павло Пантелійович (1913-99). 1935-37 служив у кав. полку Туркестан. прикордон. округу, 1938-41 – перший секретар Ашхабад. обкому комсомолу, Туркменська РСР. 1941-45 – в РСЧА (нач. політвідділу по комсомол. роботі 58 стр. корпусу, капітан). У 1952-54 – редактор обл. газети «Вінницька правда». У 1954-55 – секретар, 2-й секретар, у 1955-70 1-й секретар Вінниц. обл. комітету КП України. З 8 травня 1970 р. по липень 1977 – перший секретар Одеського обкому КП України. У 1956-71 – член ЦК КП України, 1961-71 – кандидат у члени ЦК КПРС. Герой Соц. Праці (1973).

40. Гладка Лідія Всеволодівна (1918-2009) у 1961-63 – директор Одеської кіностудії, у 1963-70 – секретар Одес. обкому КПУ з ідеології. З 1970 – зав. кафедри наукового комунізму Одеського інституту. Підтримувала одес. КВК, ходили чутки, що саме вона наказала замінити прутень статуї «Лаокоон» (тоді стояв на вул. Радянської Армії, зараз Преображенська) на фіговий листочок.

41. Мезенцева (Віницька) Галина Георгіївна (1923-1997) Автор понад 100 наук. та наук.-популяр. публікацій. У 1969 р. за матеріалами своїх археолог. досліджень на Канівщині захистила доктор. дисертацію «Давньоруське місто Родень: Княжа гора». Керувала 26 археолог. експедиціями (1977-83). Статті про Білгород-Д.: Мезенцева Г.Г. Иваненко И.А. Открытия в Белгороде-Днестровском // АО 1978. М., 1979. с. 369-370; Мезенцева Г.Г. Средневековый Белгород-Днестровский // Археология УССР. Т.3. К., 1986. с.513–518.

42. У 1976 в Одес. обласному суді слухалася справа В'ячеслава Ігрунова. Свідком повинен був бути Гліб Павловський, колишній студент істфаку Одес. університету. Павловський написав «заяву в органи», що Ігрунов давав йому книги Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» і номери забороненого журналу «Хроника текущих событий». Павловський дав почитати «Архіпелаг ГУЛАГ» своєму викладачеві, історику В. Алексеєву-Попову. На Алексеєва-Попова хтось доніс, була обшукана його дача, де і знайшли книгу (за ін. даними, він сам приніс її до КГБ). На допиту вчений назвав Павловського, як людину, що «розширює антирад. літературу», в той же час, на суді Павловський відмовився свідчити і відбився «легким іспугом». Ігрунов був запроторений до псих. лікарні. Згодом Павловський стане політтехнологом, плануватиме першу президентську кампанію путіна, попрацює його консультантом. З 2012 Павловський заявляв про свою «опозиції» до путіна.